

Tautosakos darbai 68, 2024, p. 173–182
ISSN 1392-2831 | eISSN 2783-6827
DOI: <https://doi.org/10.51554/TD.24.68.09>

Reikia remtis visais šaltiniais, kuriuos tik galima gauti

*Tyrinėjant Balio Sruogos laiškus iš Štuthofio kontekstą.
Pokalbis su istoriku ARŪNU BUBNIU*

NERINGA MARKEVIČIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
<https://ror.org/050gfgn67>
markeviciene@liti.lt
<https://orcid.org/0000-0002-2007-3392>

ARŪNAS BUBNYS

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras
arunas.bubnys@genocid.lt

Džiaugiuosi, kad dr. Arūnas Bubnys, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro generalinis direktorius, sutiko plačiau pasikalbėti apie Štuthofą. Pirmiausia norėčiau pristatyti pašnekovą.

Istorikas dr. A. Bubnys tyrinėja Lietuvos padėtį per Antrąjį pasaulinį karą, Lietuvos antinacinį pasipriešinimą, Holokaustą Lietuvoje 1941–1944 metais. Govildendamas šias temas, jis parašė keliasdešimt mokslinių straipsnių, vienas ir kartu su bendraautorais išleido penkiolika knygų. 2023 m. pasirodė nauja jo knyga Lietuviai Štuthofio koncentracijos stovykloje 1942–1945 metais, kurią išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras. Autoriaus žodžiais tariant, knyga skirta „visiems lietuviams, kalėjusiems ir žuvusiems Štuthofio koncentracijos stovykloje“.

Ši knyga man pasirodė reikšminga dėl kelių dalykų. Pirma, joje pateikta daug svarbios dokumentinės medžiagos, apie kurią iki šiol nebuvo žinoma, o kai kurie faktai

Received: 18/09/2024. **Accepted:** 03/12/2024

Copyright © Neringa Markevičienė, Arūnas Bubnys, 2024. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

aktualizuoti naujai. Rengdama Balio Sruogos laiškus, į juos žiūriu kaip į dokumentus, todėl man rūpi istorinė medžiaga – tai išsamūs šių laiškų rašymo laikotarpio ir vietos tyrinėjimai. Antra, išėjusi knyga artima B. Sruogos Raštams, kur publikuoti jo Štuthofe parašyti laišakai žmonai ir dukrai. Manau, kad abi knygas sieja Štuthofa tema, jose minimi asmenys – lietuvių garbės kaliniai, jų egodokumentika, ypač memuaristika. Trečia, A. Bubnys ilgus metus labai nuosekliai tyrinėjo Štuthofa muziejaus archyvą, dirbo su konkrečia ten saugoma dokumentine medžiaga. Be to, jam dar teko susitikti Štuthofa tragedijos liudytojų, o mano kartos tyrinėtojai tokios galimybės jau nebeturi. Todėl ir norėčiau pirmiausia paklausti: kaip Jūs, Arūnai, pradėjote gilintis į Štuthofa tematiką, kas paskatino jos imtis?

Kalbant apie Štuthofą, reikėtų patikslinti, kad ne aš atradau šią temą, o ji mane surado. Paaikškinsiu plačiau. Atgimimo metais, atkūrus Lietuvos nepriklausomybę, dirbau laborantu Lietuvos istorijos institute. Mano tyrimų laikotarpis – nacių okupacija Lietuvoje. Buvau pradėjęs rašyti disertaciją apie lietuvių antinacinę rezistenciją. Vieną dieną mane pasikvietė tuometinis Lietuvos istorijos instituto direktorius akademikas dr. Antanas Tyla ir pranešė, kad pas jį lankėsi buvęs Štuthofa kalinys Mykolas Pečeliūnas. Jis ir pasiūlė galimą tyrimo temą: lietuviai Štuthofa koncentracijos stovykloje. A. Tyla suprato, kad temos imtis būtina. Aš mokėjau vokiečių ir lenkų kalbas, man tiko ir nacių okupacijos laikotarpis.

Reikėtų pasakyti keletą žodžių apie M. Pečeliūną ir sudėtingą jo gyvenimo istoriją. Prieš įkalinimą Štuthofe jis gyveno Kaune, dalyvavo politinėje veikloje – dar 1941 m. pasirašė Lietuvių aktyvistų fronto memorandumą, įteiktą vokiečių civilinei valdžiai. Jame protestavo prieš vokiečių politikos negeroves Lietuvoje – neatsitiktinai dėl to 1943 m. buvo suimtas, pakliuvo į konclagerį kartu su 46 lietuvių inteligentų grupe.

M. Pečeliūnas Lietuvos istorijos instituto direktoriui A. Tylai pažadėjo apmokėti kelionės išlaidas, nupirkti autobuso bilietus, susitarti ir su Štuthofa muziejaus administracija, kad mane priimtų dirbti muziejaus archyve. Regis, 1992 m. vasarą aš pirmą kartą nuvažiavau į Gdanską, kur tuomet gyveno M. Pečeliūnas. Jis pasitiko mane Gdansko autobusų stotyje ir ten mes iškart persėdome į kitą autobusą, vežantį į Štutovą (lenkai Štuthofą vadina Štutovu: lenkiškai – *Sztutowo*, o vokiškai – *Stuthof*). Kartu nuvažiavome į Štuthofa konclagerio muziejų. Ten M. Pečeliūnas mane pristatė muziejaus administracijai, direktoriui. Sutarėme, kad mane nemokamai apgyvendins viename iš muziejaus kambariukų. Prasadėjo darbas archyve. Muziejaus administracija ir archyvas įsikūrę originaliame buvusio konclagerio komendantūros pastate – išliko gražus dviejų aukštų pastatas (knygoje yra jo nuotrauka).

Kaip apibūdintumėte patirtį Štuthofe? Kuo įsiminė ten praleistas laikas? Ar jis panašus, ar kitoks nei darbas įprastuose Lietuvos archyvuose? Kaip nusakytumėte šį skirtumą?

Kaip prisimenu Štuthofė praleistą laiką? Patirtis dabar gali pasirodyti net truputį komiška. Pirmą kartą muziejuje praleidau dvi savaites. Dieną dirbdavau archyve. Vakare, pasibaigus darbo dienai, muziejaus darbuotojai išvažiuodavo į Gdanską, kur gyvenė. Naktį komendantūros pastate likdavau vienas. Man būdavo liūdna – neturėdavau su kuo pasišnekėti. Nebuvo nei televizoriaus, nei radijo. Gyvenau kambaryuke. Buvau atsivežęs konservų dėžučių, sriubos kubelių, tirpiosios kavos dviem savaitėms. Tas pats maistas kasdien: du kartus išgeri kavos, užvalgai sriubos, vieną dėžutę konservų. Ir pats pasijutau kaip konclageryje. Štutovas – nedidelis miestelis, galima sakyti, kaimas; ten nėra ką veikti. Pinigų nebuvo, parduotuvėje nelabai ką tenusipirksi. Bet dirbti gerai, nes archyvas tame pačiame pastate, kur gyvenau, – visa vienoje vietoje, niekur nereikėjo nei eiti, nei važiuoti.

Visą dieną dirbdavau. Darbuotojai man atnešdavo įvairios medžiagos: kalinių transportų sąrašų (geležinkeliais ar kitais būdais kaliniai kartu su sąrašais būdavo pristatomi į konclagerį), registracijos knygų, žurnalų, kalinių kortelių. Gana sausa medžiaga. Štuthofė kanceliarija neišliko, todėl ir susirašinėjimo su Berlynu ar kitais konclageriais, su tomis vietovėmis, iš kurių būdavo atvežami kalinių sąrašai, tėra nedaug. Daugiausia išliko kalinių sąrašų. Pavyzdžiui, 1944 m. liepos mėn. 12 d. iš Kauno geto į Štuthofą atvežamas kalinių sąrašas. Sąrašė – keli šimtai pavardžių. Jame pateikti šie duomenys: asmens vardas, pavardė, šalis, tautybė. Mano pagrindinis tikslas tuomet buvo tuose sąrašuose ieškoti etninių lietuvių, uždarytų ir kalintų Štuthofė konclageryje.

Taigi pirmą kartą Štuthofė muziejaus archyve praleidau dvi savaites. Man atrodo, kitais metais vėl buvau ten nuvykęs, dirbau daugiau nei savaitę. Buvau ir trečią kartą. Tik tada kelionė baigėsi liūdnei: pranešė, kad mirė mano tėvas, todėl turėjau nutraukti darbą, viską metęs grįžti – dar spėjau į laidotuves. Daugiau Štuthofė muziejaus archyve nebedirbau.

1995 m. Štuthofė minėtos penkiasdešimtosios konclagerio išlaisvinimo metinės. Renginyje teko dalyvauti ir man. Vyko delegacija iš Lietuvos, joje buvo ir 46 inteligentų giminaičių. Lenkijoje tuomet buvo ir Lietuvos ambasadorius, būsimois užsienio reikalų ministras Antanas Valionis. Tada Štuthofė, krematoriumo patalpoje, atidengta atminimo lenta ten kalėjusiems lietuviams – gražus akcentas.

Koks Jūsų darbo, atlikto Štuthofė muziejaus archyve, rezultatas?

1998 m. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras išleido knygą *Pragaro vartai – Štuthofas*, kurioje publikuotas mano parašytas įvadinis straipsnis „Lietuvių kelias į Štuthofą“, pateiktos visų 46 inteligentų biografijos, kai kurių lietuvių, kalėjusių lageryje, atsiminimų fragmentai. Toks buvo pirmasis darbas.

Antrą kartą su manimi į Štuthofą važiavo ir kartu dirbo kolega dr. Stanislovas Buchaveckas, tuo metu dirbęs Lietuvos istorijos institute. 2020 m. kartu su juo

išleidome knygą *Lietuvos žydai Štuthofio koncentracijos stovykloje 1943–1945 m.* Joje pateiktos Lietuvos žydų, kalėjusių Štuthofe, sąrašų faksimilės, nuotraukos ir įvadinis straipsnis.

2023 m. minėta aštuoniasdešimties metų sukaktis, kai 46 lietuvių inteligentų grupė išvežta į Štuthofą. Norėjome priminti šiuos įvykius. Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras parengė parodą „Dievų miške: 46 lietuvių inteligentų grupė Štuthofio koncentracijos stovykloje“. 2023 m. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse įvyko minėjimas ir šios parodos atidarymas¹.

O gal galėtumėte trumpai papasakoti, kuo ypatinga ši paroda, kas ją sudaro, kokią žinią ji perduoda?

Parodą, pristatančią Štuthofio lagerį, sudaro apie dešimt standų. Juose pateikta informacijos apie nacių okupaciją, antinacinį judėjimą Lietuvoje, kiekvieną garbės kalinį. Atkreipčiau dėmesį į parodoje eksponuojamus buvusių kalinių daiktus, vaizdus iš Štuthofio. Vertingas parodos meninis akcentas – 1961 m. dailininko Arūno Tarabildos sukurtos iliustracijos (linoraižiniai) B. Sruogos knygai *Dievų miškas*. Ši paroda ypatinga, nes yra kilnojamojo pobūdžio, todėl ji keliauja po įvairius Lietuvos kultūros centrus, muziejus, mokyklas. Ji pasakoja apie kalinių gyvenimą Štuthofio konclageryje, parodo, koks buvo Štuthofas. Parodą, kurią parengė Ramunė Driaučiūnaitė, sudaro eksponatai, surinkti iš įvairių Lietuvos archyvų, keliolikos muziejų, taip pat Štuthofio muziejaus.

Daugiausia dėmesio čia skirta kunigui Alfonsui Lipniūnui, nes pradėta jo beatifikacijos byla, kuria rūpinasi jos postulorius Vitalijus Kodis. Jo dėka, bendradarbiaujant su istorikais, iš pasiekiamų ir prieinamų šaltinių surinkta medžiaga apie A. Lipniūno gyvenimą. Visą bylą sudaro apie aštuoni šimtai puslapių. Ji išversta į lotynų kalbą ir nuvežta į Vatikaną, ten vyksta šios bylos svarstymo procesas. Tikiuosi, kad po kelerių metų kunigas A. Lipniūnas bus paskelbtas palaimintuoju, o vėliau ir šventuoju. Jis to vertas. Išliko liudijimų, rodančių, kad jam padedant įvyko stebuklų. Pavyzdžiui, vienas vaikas Lietuvoje gaisro metu labai stipriai apdegė – daugiau nei keturiasdešimt procentų kūno. Jis išvežtas į Kauno klinikas, kur gydytojai motinai pasakė, kad vaikas nebeišgyvens. To vaiko motina, turėdama kunigo A. Lipniūno paveikslėlį, meldėsi prašydama užtarimo, ir vaikas po kurio laiko stebuklingu būdu pasveiko. Gydytojai šio fenomeno negalėjo paaiškinti mediciniškai. Daugiau apie šį ypatingą Dievo tarną galima sužinoti perskaičius 2022 m. parašytą knygą *Alfa. Kankinio Alfonso Lipniūno gyvenimo istorija*.

1 „Apie konferenciją-minėjamą ‘Kunigas Alfonsas Lipniūnas ir 45 lietuvių inteligentai Štuthofio koncentracijos stovykloje (1943–1945 m.)‘“ (<https://www.genocid.lt/centras/lt/3941/a>).

Arūnai, norėčiau sugrįžti prie laiškų temos. Smalsu Jūsų, kaip istoriko, paklausti: kokia dabar buvusių Štuthof kalinių laiškų situacija? 1998 m. Alisos Rupšienės sudarytoje knygoje Pragaro vartai – Štuthofas, kurią jau paminėjote, galėjome perskaityti tik vieną Kazimiero Baubos laišką žmonai, du Zigmo Masaičio laiškus seseriai ir draugui, vienuolikos Juozo Brėdikio laiškų šeimai fragmentus. Remiantis šioje knygoje pateiktais liudijimais aiškėja, kad buvusių kalinių artimieji iš lagerio gautų laiškų turėjo ir daugiau, bet apie juos plačiau nekalbama. Ar buvusių kacetininkų laiškai pateko į archyvus, ar tebėra saugomi giminaičių?

Išleidus knygą Pragaro vartai – Štuthofas, jau praėjo dvidešimt penkeri metai. Įdomu, kas per juos padaryta, kas dar planuojama nuveikti laiškų klausimu? Atrodo, kad iš buvusių Štuthof lagerio tremtinių dabar pasiekiamas tiek knygos pavidalu, tiek internetu tik išlikusių B. Sruogos laiškų pluoštas. Svarbu, kad matytume Štuthof konclageryje parašytų laiškų visumą. Partizanų laiškamis skelbti sukurtas skaitmeninis archyvas², nuolat pildomas nauja medžiaga. O kokia dabar buvusių įkaitų už Lietuvos laisvę, garbės kalinių, laiškų padėtis?

Kai dirbau Štuthof muziejaus archyve, mano tikslas buvo surasti kuo daugiau Štuthof kalėjusių lietuvių pavardžių. Lengviausia jas surasti tyrinėjant kalinių transportų sąrašus, kurie buvo atsiunčiami iš Lietuvos į Štuthof koncentracijos lagerį. Medžiagos ten labai daug, o darbo laikas ribotas. Man archyvo darbuotojai nemokamai padarydavo kopijas. Tai M. Pečeliūno nuopelnas – jis, buvęs Štuthof kalinys, viskuo pasirūpino. Jo dėka parsivežiau daug kopijų. Pavyzdžiui, rašydamas knygą apie Lietuvos žydus Štuthof jomis ir rėmiausi.

Ar tarp paminėtos gausios, reikalingos ir ypatingos archyvinės medžiagos Jūs radote Štuthof kalinių laiškų?

Štuthof muziejaus archyve laiškų yra, bet jie nebuvo pagrindinis mano tyrinėjimo tikslas ir objektas, todėl į juos nesigilinaiu. Bet turiu keletą kopijų. Ką galėtume, esant tokiai situacijai, padaryti? Geriausia būtų, kad koks nors suinteresuotas mokslininkas nuvyktų į Štuthof muziejaus archyvą ir ten dirbtų. Tada galėtume tikėtis konkrečių rezultatų. Bet visada iškyla finansavimo problema. Kaip minėjau, man padėjo M. Pečeliūnas: jis asmeniškai susitarė dėl apgyvendinimo, išlaikymo, kopijų. Nežinau, ar Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, ar Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras turėtų galimybę finansuoti savo darbuotojų kelionę ir mėnesio darbą Štuthof muziejaus archyve.

Kaip suprantu, Jūs matytumėte tokios mokslinės išvykos į Štuthof muziejaus archyvą poreikį?

.....

2 E-partizanų archyvas (<https://epartizanai.archyvai.lt>).

Taip, žinoma, tokią prasmę įžvelgiu. Štuthofio muziejaus archyve, be laiškų, esu matęs ir nemažai siuntinių kvitų. Lietuviams tapus garbės kaliniais, jiems leista susirašinėti su šeimos nariais, giminaičiais, jie galėdavo gauti ir siuntinių. Kadangi vokiečiams būdinga pedantiška tvarka, išliko nemažai kvitų, kuriuose pažymėta, kad tam tikras asmuo gavo siuntinį iš Lietuvos. Priminsiu, kad garbės kalinių statusas ypatingas – jis būdavo labai retai suteikiamas. Laimė, kad lietuvių kalinių grupė šį statusą gavo. Be kitų lengvatų, garbės kaliniai į konclagerį galėdavo užsisakyti ir vokiškų laikraščių. Išliko kvitų, kuriuose pažymėta, kas ir kokios vokiškos spaudos gavo į savo barakus.

Arūnai, norėčiau pasiteirauti dėl Štuthofio kalinių laiškų skaitmeninimo ir tų laiškų įtraukimo į pasaulinius tinklus perspektyvos. B. Sruogos skaitmeniniame laiškų archyve galima rasti visus jo Štuthofe parašytų ir išlikusių laiškų atvaizdus, skaityti laiškų tekstus remiantis faksimilėmis, nesinaudojant redaktoriaus pateiktais perrašais, nors ir tokia galimybė pasiūlyta. B. Sruogos laišakai iš Štuthofio šiuo būdu pasiekiami ne tik Lietuvos, bet ir visiems suinteresuotiems pasaulio skaitytojams.

Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto atminties muziejaus skaitmeniniame archyve³ taip pat jau publikuota nemažai buvusių įvairių tautybių nacių koncentracijos stovyklų, tarp jų ir Štuthofio, kalinių egodokumentų – laiškų ir memuarų. Deja, šiame archyve dabar galima rasti tik Jūsų jau paminėtus garbės kalinių formalius duomenis iš kalinių kartotekos. Lietuvių garbės kalinių egodokumentika nepasiekama iki šiol, nors memuaristika, publikuota seniau, jau galėtų tapti ir plačiau prieinama. Pasaulinė pažanga, plėtojant ir viešinant buvusių kalinių egodokumentiką, didžiulė. Manau, kad Lietuvoje dėmesys nukreiptas tik į vieną Holokausto aspektą – žydų tematiką. Garbės kalinių paliktos ir išlikusios medžiagos tyrimai, atrodo, sustoję ir nuo 1998 m. toliau nebevyksta.

Mano įsitikinimu, iš šio sąstingio pavyktų pajudėti galvojant apie tarpinstitucinį, tarpdalykinį, tarptautinį projektą. Jo tikslas – surinktą, iširtą ir suskaitmenintą buvusių lietuvių kacetininkų egodokumentiką įtraukti į minėtą Jungtinių Amerikos Valstijų Holokausto atminties muziejaus tinklą. Taip ši medžiaga taptų pasiekama viso pasaulio tyrėjams, kartu atsivertų daugiau galimybių lyginti egodokumentus. Tai svarbu dėl išsamesnių nacmečio lagerio laiškų tematikos, cenzūros, Ezopo kalbos tyrimų. Man atrodo, kad turime labai gausų vien B. Sruogos archyvinį palikimą (Štuthofio laiškus ir tebecenzūruotus atsiminimus iš konclagerio). Manau, tai ertmė, kurios dabar dar pakankamai neišnaudojame.

Be abejo, Neringa, Jūs esate teisi. Išskyla tik vienas klausimas – kas imsis tokios iniciatyvos. Jeigu Jūs kartu su Lietuvių literatūros ir tautosakos institutu imtumėtės,

3 „Correspondence“, United States Holocaust Memorial Museum (https://collections.ushmm.org/search/?q=Correspondence.&search_field=Subjects+and+Keywords).

Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras galėtų prisijungti kaip partneris, pasiūlydamas visą turimą medžiagą, prisidėtų ir kitais būdais. Pavyzdžiui, mūsų institucija palaiko ryšius su Štuthofo muziejumi. Aišku, bendradarbiavimą reikėtų atnaujinti, suintensyvinti.

Jūsų pasiūlyta idėja tikrai puiki. Bet yra vienas niuansas. Štuthofo muziejaus archyve saugomos medžiagos palyginti nedaug – išliko tik sausi duomenys. Reikėtų prisiminti, kad Štuthofą užėmė ar išlaisvino Raudonoji armija. Paprastai tų vietovių, kurias užimdavo Raudonoji armija, lagerių archyvus NKVD „Smeršas“ perimdavo į savo žinią. Manau, kad dalis Štuthofo konclagerio medžiagos galėjo atsidurti Maskvoje. Sovietmečiu ten veikė toks Ypatingasis KGB archyvas, kuriame saugota daug trofėjinių dokumentų, juos Raudonoji armija pasiimdavo užimtoje šalyje – ir Lenkijoje, ir Vengrijoje, ir Vokietijoje, ir kitur. Manau, kad dalis dokumentų, nuotraukų ir kalinių asmens bylų galėjo atsidurti tame minėtame archyve. Dabar jis pavadintas kitaip, bet tebėra Maskvoje. Aišku, patekti į jį Lietuvos ar Baltijos šalių istorikams šiuo metu nėra galimybių.

Spėtina, kad dalis Štuthofo medžiagos galėtų būti saugoma ir kitur – pavyzdžiui, Vokietijos vakarinėse žemėse, Karo archyve, Freiburge, kur galima rasti Trečiojo Reicho medžiagos, Berlyne, specialiajame archyve Liudvigsburge. Aišku, tuose archyvuose reikėtų dirbti. Bet visada kyla klausimas, kas parems mokslininkų darbą užsienio šalių archyvuose. Aišku, jei būtų sukurta svetainė, kurioje būtų skelbiami dokumentai apie Štuthofą, tikrai galėtume publikuoti tai, ką dabar turime.

Dėkoju už išsamų atsakymą, patikslinantį, kur dar įmanoma atrasti medžiagos iš Štuthofo konclagerio, o ir gaires tolesniam darbui. Vis dėlto dar kartą norėčiau pabrėžti, kad Štuthofo tyrinėjimams, mano galva, skiriame nepakankamai dėmesio, nes labai svarbi medžiaga iš konclagerio archyvo mus pasiekia per lėtai ir per vėlai. Paaiškinsiu plačiau, jau grįždama prie Jūsų knygos.

Dažniausiai Štuthofą siejame su 1943 m. pavasarį dviem sulaukytomis asmenų grupėmis: 46 lietuvių inteligentais, išstremtais iš Vilniaus, Marijampolės, Kauno kovą, ir spaudos darbuotojais, žurnalistais, išstremtais iš Kauno balandį. Tačiau mažiau žinoma, kad lietuvių Štuthofe būta ir anksčiau (1942 ir 1943 m., dar prieš atvežant garsiuosius lietuvius) ir kad, atvežus į Štuthofą lietuvių inteligentus, trėmimai tęsėsi (1943–1944 m.).

Buvęs Štuthofo kalinys Vladas Jurgutis mokytojui Juozui Gobiui rašė, kad svarbu prisiminti asmenis, kentėjusius Štuthofe, kurių vardai liko nepaminėti – net buvusių Štuthofo kalinių memuaruose:

Štuthofe pelenais virto ne vienas kilnios sielos lietuvis ne tik iš mūsų inteligentų, bet ir iš įvairių pažiūrų paprastų darbininkų nuo Rietavo, Kretingos, Palangos, Mažeikių. [...] O juk būta kas parašyti apie tų pirmųjų tenai atsiradusių žemaičių kančias. [Žemaičių],

kurie nemokėjo nei vokiečių, nei lenkų kalbos, kurie negalėjo parašyti saviesiems net kelių žodžių, nes laišakai turėjo būti rašomi vokiškai. Tuos nelaiminguosius kankino ne vien SS, bet ir kaliniai: vokiečiai už Klaipėdą, o lenkai už Vilnių. Nors nė vienu, nė kitu atveju jie buvo niekuo dėti. Man belieka tik pakartoti senųjų pamaldžių rusų žodžius: „Gi jų vardus, Viešpatie, tik tu vienas nežinai.“⁴

Stasys Yla, kitas buvęs Štuthofio kalinys, dalijosi prisiminimais iš rūbų sandėlio, kur, rūšiuodamas įvairius drabužius, atrado keletą kariškų milinių su lietuviškomis sagomis, paženklintomis Vyčiu, o paskui pamatė ir daugiau švarkų, kelnų su tokiomis pat sagomis. Be to, rado ir lovatiesių su lietuviškais raštais. Radiniai vertė daryti išvadą, kad Štuthofe ir anksčiau būta lietuvių, ne tik karių:

Grižęs pasakojau savo draugams, ką matęs. Jie nenorėjo tikėti. Vis kokia žinia būtų pasiekusi Lietuvą, kad čia kalinami lietuviai. Tuo tarpu niekas tokių žinių neturėjo. Tik po gero pusmečio pasitvirtino, jog apie 400 mūsų tautiečių tikrai čia buvo mirę. Jų sąrašas buvo rastas politiniame skyriuje, registracijoje. Kėsinomės jį nusirašyti, bet užklupo nauji įvykiai ir šito nebepadarėme.⁵

Kaip matyti, V. Jurgutis ir S. Yla dar XX a. šeštajame dešimtmetyje pasigedo dokumentais paremtos Štuthofio konclageryje kalintų lietuvių istorijos. Arūnai, man atrodo, tik dabar šią misiją atliko Jūsų knyga. Joje pateikti konkretūs, tikslūs, iki šiol neskelbti, todėl ypač vertingi duomenys: lietuvių, kurie 1942–1945 m. kalėjo ir žuvo Štuthofe, vardai, pavardės, gimimo ir mirties datos, lagerio numeriai, nurodytas regionas, iš kur kalinys ištremtas, įvardytos asmenų profesijos, įkalinimo kategorijos (priežastys).

Papildysiu Jūsų teiginį dėl lietuvių Štuthofe. Esu įsitikinęs, kad Štuthofas – Lietuvai svarbiausias nacių konclageris. Tirta medžiaga rodo, kad Štuthofe buvo įkalinta 10 000 ar net daugiau įvairių tautybių Lietuvos gyventojų – lietuvių, žydų, romų, lenkų, rusų. Kai buvo likviduojami Kauno ir Šiaulių getai, keliolika tūkstančių žydų atvežta į Štuthofą. Moterys paliktos kalėti Štuthofe ir jo filialuose, o vyrai perkelti į Dachau konclagerį. Remiantis lenkų istoriko Mareko Orskio duomenimis, iš 28 valstybių piliečių, kalėjusių Štuthofe, lietuviai užėmė šeštą vietą. Jis nurodė, kad Štuthofe nuolatos kalėjo 4 000 lietuvių. Jeigu suskaičiuotume ir tuos lietuvius, kurie Štuthofe kalėjo trumpiau, o paskui buvo išsiųsti į kitus lagerius, šis skaičius taptų kur kas didesnis. Negalime tiksliai nustatyti, kiek etninių lietuvių žuvo Štuthofe (spėjama, kad galėjo žūti apie 1 100 asmenų).

Štuthofe kalėjo įvairių kategorijų lietuviai. Pradedant tais asmenimis, kuriuos išvežė darbams, – jie buvo nubausti už menkus nusizengimus, išsiųsti į konclagerį

4 Vlado Jurgučio laiškas Juozui Gobiui, 1959-04-21, *Tėvynės sargas* 1, 1974, p. 109.

5 Stasys Yla, *Žmonės ir žvėrys Dievų miške: Kaceto pergyvenimai*, Putnam: Immaculata, 1951, p. 46.

aštuonioms savaitėms, nacių terminu, „persiauklėti“. Bet ne visiems vadinamasis „persiauklėjimo“ etapas pasibaigdavo laimingai. Štuthofe kalėjo ir lietuvių, priklausių komunistiniam pogrindžiui, rėmusių sovietinius partizanus ar padėjusių sovietų karo belaisviams vokiečių okupacijos metais. Tokie asmenys priklausė politinių kalinių kategorijai. Į ją įtraukti ir Štuthofe įkalinti 46 antinacinės rezistencijos dalyviai, 106 vietinės rinktinės kariūnai iš Marijampolės, atsidūrę konclageryje, likvidavus Povilo Plechavičiaus armiją.

Priartėjus Raudonajai armijai, prasidėjo kalėjimų ir darbo stovyklų evakuacija. Kaliniai iš Lietuvos gabenti į nacių konclagerius Lenkijos teritorijoje arba Vokietijoje. Pavyzdžiui, iš Pravieniškių darbo stovyklos, Lukiškių kalėjimo, Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo į Štuthofą atvežta nemažai įvairių tautybių kalinių.

Deja, archyvuose išliko ne visa medžiaga, tik jos fragmentai, todėl negalima nustatyti tikslų skaičių. Bet atrastas lietuvių kalinių pavardės stengiausi pateikti visas. Kodėl jos svarbios? Štuthofe kalėjo ir žuvo šimtai paprastų žmonių – ūkininkų, darbininkų, kurių pavardės iki šiol buvo nežinomos. Todėl norėjau įamžinti šių asmenų, buvusių kalinių, atminimą – siekiau parodyti, kad gyveno ir šie žmonės.

Arūnai, kalbate apie paprastus žmones, kalėjusius Štuthofe. Kaip manote, ar neišliko jų parašytų asmeninių laiškų?

Mažai tikėtina, nes ne visi Štuthofa kaliniai galėjo susirašinėti. Garbės kaliniai tokią teisę turėjo. O daugelis kitų eilinių kalinių – ne. Galvojant logiškai, jie negalėjo rašyti laiškų ir jų legaliai išsiųsti į Lietuvą.

Norėčiau dar kartą sugrįžti prie man ypač aktualios laiškų temos. Arūnai, kokia Jūsų nuomonė apie kalinių laiškus? Ar įtrauktumėte juos į savo rašomus darbus, ar remtumėtės laiškais kaip šaltiniais? Ar laišakai, skirtingai nei kiti dokumentai, pasilikę už brūkšnio, netaptami pagrindiniu tyrimo objektu? Įsivaizduokime situaciją, kad išliko visi buvusių garbės kalinių Štuthofe rašyti laišakai ir iš jų giminaičių ar kitų artimųjų gauti atsakymai. Jei ši medžiaga būtų ant Jūsų darbo stalo, ar imtumėtės naujos knygos apie nacietį? Ar joje aprašytumėte, plačiau pristatytumėte ir Štuthofa egodokumentikos fenomeną?

Pastaruoju metu tenka girdėti istorikų pasisakymų, kad jie vengia buvusių lagerio kalinių, nacistinio režimo aukų, laiškų dėl kelių priežasčių: objektyvumo trūkumo (lagerio laišakai paprastai neatsako į istorikams rūpimus ir jų keliamus klausimus: kas, kur, kaip, kada ir kodėl; jais remiantis, nepavyktų sudėlioti ir nuoseklus pasakojimo), fragmentiškumo (lagerio laiškų išliko mažiau, nei buvo sunaikinta), literatūriškumo (lagerio laiškas būdinga poetinė raiška, perkeltinės reikšmės siekiant nukreipti cenzorių dėmesį), cenzūros (lagerio laišakai turėjo būti rašomi pagal nustatytas taisykles).

Pirmiausia pasakysiu, kad dabar esu biurokratas. Dėl administracinių pareigų jau trejus metus nebeturiu laiko istoriniams tyrimams. Knygą apie lietuvius, kalėjusius Štuthofe 1942–1945 m., parašiau tik dėl to, kad medžiagą jai turėjau surinkęs anksčiau ir nenorėjau, kad ji gulėtų stalčiuose. Prisiverčiau ir per keletą savaitių parengiau tą knygą.

Tikrai nesu priešiška nusiteikęs laiškų atžvilgiu. Be abejo, laiškai – svarbus tyrimų šaltinis. Nors lagerio laiškai cenzūruoti, nors jiems būdinga metakalba, nors junti, kad laišką rašantis asmuo negali nieko tikro pasakyti, vis tiek matai svarbių duomenų – pavyzdžiui, iš kur, kada ir kam išsiųstas laiškas. Vadinasi, žmogus, rašęs laišką, dar gyvas, jis uždarytas konclageryje. Net ir iš paties skurdžiausio laiško galima gauti tam tikros informacijos. Štai prof. Vykintas Vaitkevičius savo pranešime teigė, kad išliko partizano Konstantino Liuberskio laiškas, kurį sudaro net keturiolika puslapių. Nepasinaudoti tokiu šaltiniu savo tyrimams būtų tiesiog nuodėmė. Reikia remtis visais šaltiniais, kuriuos tik galima gauti.

Man atrodo, kad svarbūs būtų išsamesni tiek nacmečiu, tiek sovietmečiu rašytų laiškų cenzūros tyrinėjimai. Prof. Paulius Subačius vakar paminėjo modernius cenzūros tyrimo būdus, pavyzdžiui, spektrometrinę analizę. Pakėlus tam tikrus rašalo sluoksnius, būtų galima perskaityti, kas parašyta anksčiau. Nors dabar jau galėtume atlikti tyrimus, patikslinančius ir laiško turinį, bet jie vis dėlto dar plačiau netaikomi. Ezopo kalbos tyrimai, remiantis didesne laiškų imtimi, taip pat būtų labai reikalingi ir naudingi, nes laiškų analizė taptų turiningesnė.

Tikrai sutinku su išsakyta mintimi. Bet istorikai irgi žmonės – jie dažnai renkasi lengviausią kelią. Pavyzdžiui, politinę, rezistencijos, tremties, gulagų istoriją. Surinkai duomenis. Jais remdamasis, per metus ar dvejus parašai vieną kitą monografiją. O nagrinėti kiekvieną laiškėlį, galvoti apie kiekvieną žodį, kas juo norėta pasakyti, – vargo vakarienė. Bet tai reikalinga, tai svarbu. Kiekvieną objektą, su kuriuo dirbi, reikia panaudoti maksimaliai – iš šaltinio išgauti viską, kas tik įmanoma.